

Piotr Olechowski

Biuro Badań Historycznych IPN w Warszawie
ORCID: 0000-0003-4108-2682

Przegląd współczesnych ukraińskich rozpraw naukowych, poświęconych ludności żydowskiej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Część druga

Słowa kluczowe

Żydzi, Holocaust, rozprawy naukowe, II wojna światowa, Ukraina, ziemie wschodnie Rzeczypospolitej

Streszczenie

W artykule przeanalizowano treść trzech rozpraw naukowych, przygotowanych w ostatnich latach przez naukowców ukraińskich, odnoszących się do kwestii Holocaustu na obszarze dawnych ziem wschodnich Rzeczypospolitej. Dotyczą one zarówno przykładów niesienia pomocy ludności żydowskiej ze strony miejscowych społeczności, działań eksterminacyjnych podejmowanych przez okupantów, jak również prób osądzenia winnych przez radziecki aparat państwowy. W treści analizowanych rozpraw odnaleźć można także wiele cennych wskazówek źródłowych, mogących posłużyć za drogowskaz w poszukiwaniach archiwalnych dla innych badaczy.

Uwagi wstępne

Ludność żydowska w okresie II Rzeczypospolitej stanowiła 8,5% ogółu obywateli polskich. Jej przedstawiciele mieszkali przede wszystkim w większych ośrodkach miejskich, gdzie trudnili się zazwyczaj handlem. W odniesieniu do terenów Galicji Wschodniej, największy odsetek Żydów odnotowywano we Lwowie, Stanisławowie oraz nieco mniejszych miastach, takich jak choćby Drohobycz, Stryj czy Sambor. Postawy ludności żydowskiej wobec państwa polskiego były rozmaite, podobnie jak stopień utożsamiania się z polską kulturą i tradycją. Niektórzy Żydzi ulegli całkowitej polonizacji, część z nich posługiwała się językiem polskim w życiu codziennym, zachowując jednak własną odrębność religijną. Inne grupy stały na zgoła odmiennych stanowiskach, popierając dążenia i prądy syjonistyczne oraz komunistyczne.

Rozpoczęcie II wojny światowej i okupacja terenów wschodnich województw II Rzeczypospolitej przez III Rzeszę oraz Związek Radziecki, oznaczało koniec dotychczasowych porządków. Szczególnie wybuch wojny niemiecko-radzieckiej w czerwcu 1941 roku, a następnie zajęcie całego obszaru przez Niemców, przyniósł ze sobą daleko idące zmiany. Okupanci rozpoczęli od utworzenia gett żydowskich, a zakończyli na niemal całkowitej eksterminacji tej mniejszości.

Tematyka Holocaustu od wielu lat jest przedmiotem badań rozmaitych historyków z wielu krajów. Publikowane cyklicznie monografie czy artykuły naukowe (a zwłaszcza popularnonaukowe) wywołują niekiedy skrajne emocje. Nie miejsce tu jednak, aby przytaczać dotychczasowe interpretacje i ustalenia badaczy, ogłoszone już drukiem. Faktem pozostaje natomiast, iż w wyniku działań okupanta niemieckiego, niemal cała społeczność żydowska, zamieszkująca obszar wschodnich województw II RP, została unicestwiona.

Badania nad zagładą Żydów na wskazanym terenie od dłuższego czasu prowadzone są również przez naukowców ukraińskich. Niemniej, w przeważającej większości ich ustalenia nie są znane szerszej opinii publicznej, z powodu braku publikacji rozpraw w formie książkowej. Wynika to w dużej mierze z problemów finansowych. Jednakże, obronione rozprawy doktorskie udostępniane są innym badaczom w wersji elektronicznej, w zasobach repozytoriów poszczególnych uczelni i instytucji naukowych. Zazwyczaj jednak polscy badacze nie wiedzą o tego typu udogodnieniach, dlatego tracą poniekąd możliwość sięgnięcia do tych opracowań. Zauważam więc

potrzebę dokonania analizy treści wybranych prac kandydackich (doktorskich) wraz z podaniem informacji o możliwości zapoznania się z pełnym tekstem. Przyjrzyjmy się zatem trzem rozprawom naukowym, poświęconym zjawisku Holocaustu na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, z ostatnich kilku lat. Prace te zostały przygotowane przez historyków młodego pokolenia, na uczelniach we Lwowie, Kijowie oraz Dnieprze (dawnym Dniepropietrowsku).

Holocaust w Galicji – analiza źródłoznawcza

Niezwykle rzadko młodzi naukowcy, w ramach przygotowywanych rozpraw naukowych, podejmują się analizy konkretnego problemu, z punktu widzenia źródłoznawstwa. Takie podejście wymaga bowiem nie tylko dogłębnej znajomości literatury przedmiotu, ale przede wszystkim szerokiego rozeznania w treściach źródeł archiwalnych, zlokalizowanych najczęściej w różnych archiwach, na terenie kilku państw. Stąd też, zazwyczaj na tego rodzaju opracowania decydują się doświadczeni badawcze, posiadający najczęściej tytuły naukowe.

Chlubnym wyjątkiem w tym zakresie jest jednak rozprawa doktorska, autorstwa Wolodymyra Zilinskiego *Holokaust na terenie dystryktu Galicja. Źródłoznawcza analiza problemu*¹. Powyższa praca powstała na Wydziale Historycznym Lwowskiego Narodowego Uniwersytetu im. Iwana Franki, pod kierunkiem wieloletniego dziekana wydziału, prof. Romana Marjanowycza Szusta. Ze względów formalnych², jej obrona odbyła się w Instytucie Ukraińskiej Archeografii i Źródłoznawstwa im. M.S. Hruszewskiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie w 2019 roku.

¹ В.Т. Зілінський, *Дисертація Голокост на території дистрикту «Галичина»: джерелознавчий аналіз проблеми*, кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, Львів 2019, https://chtyvo.org.ua/authors/Zilinskyi_Volodymyr/Holokost_na_terytorii_dystryktu_Halychyna_dzhereloznavchyi_analiz_problemy/ [dostęp: 21.01.2022].

² W ukraińskim systemie nauki i szkolnictwa wyższego nie wszystkie instytucje naukowe posiadają uprawnienia do nadawania stopnia kandydata (doktora) nauk historycznych w poszczególnych specjalizacjach (najpopularniejsze z nich to: historia Ukrainy i historia powszechna). Prezentowana rozprawa zakwalifikowana została do kategorii „historiografia, źródłoznawstwo oraz specjalne dyscypliny historyczne”, stąd też jej obrona odbyła się w NAN w Kijowie.

Praca W. Zilinskiego liczy 241 stron, podzielona została na trzy rozdziały. Poza tym, nie zawiera żadnych załączników i aneksów, a jedynie wykaz wykorzystanych źródeł i opracowań. Jest to jednak w pełni zrozumiałe, w przypadku pracy o charakterze źródłoznawczym.

Pierwszy rozdział analizowanej rozprawy poświęcony został dotychczasowemu stanowi badań nad zagadnieniem Holocaustu na terenie dystryktu Galicja w czasie okupacji niemieckiej. Na początku Autor przedstawił aparat pojęciowy oraz wykorzystane w pracy zasady metodologiczne. Wyjaśnił także rozumienie pojęć Holocaust i ludobójstwo w ujęciu prawa międzynarodowego. Następnie, zaprezentował dotychczasowy stan opracowania tematyki w historiografii ukraińskiej oraz zagranicznej, przede wszystkim amerykańskiej, angielskiej, niemieckiej i polskiej. Na koniec pierwszej części rozprawy, W. Zilinski dokonał zestawienia kategorii źródeł, wykorzystanych w procesie badawczym, dzieląc je na dwie zasadnicze grupy: materiały proveniencji niemieckiej oraz radzieckiej.

Biorąc pod uwagę zasięg terytorialny pracy, najistotniejsze dokumenty Autor odnalazł w Państwowych Archiwach Obwodowych we Lwowie, Tarnopolu oraz Iwano-Frankiwsku, a także w zbiorach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego we Lwowie („bernardyńskiego”). Ponadto, sięgnął również do zasobów instytucji centralnych w Kijowie (Wydzielone Państwowe Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, Centralne Państwowe Archiwum Wyższych Organów Władzy i Kierownictwa Ukrainy, Centralne Państwowe Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy – dawne archiwum partii komunistycznej). W tej części pracy, W. Zilinski niezwykle szczegółowo przedstawił zawartość poszczególnych fondów (zespołów archiwalnych), zarówno w odniesieniu do najważniejszych ośrodków w regionie, jak i mniejszych miejscowości. Co istotne, zwrócił także uwagę na sposób katalogowania i przechowywania dokumentów, zgodny z ówczesnym (za czasów radzieckich – od 1944 r.) podziałem terytorialnym. Stąd też, materiały odnoszące się do okolic Drohobycza, do dziś znajdują się w osobnych teczkach (ówczesny obwód drohobycki został przyłączony do obwodu lwowskiego dopiero w 1959 r.).

Rozdział drugi rozprawy Wolodymyra Zilinskiego poświęcony został źródłoznawczej analizie dokumentów wytworzonych przez organa państwowe niemieckiego okupanta. Autor charakteryzuje w nim zasób i treść najistotniejszych materiałów, z podziałem na pięć podrozdziałów.

W pierwszym przedstawia dokumenty odnoszące się do organów władzy cywilnej w dystrykcie Galicja. Wskazuje przy tym na niezwykle interesujące informacje, jakie można odnaleźć w ukraińskich archiwach (choćby imienne spisy niemieckich urzędników państwowych). Przede wszystkim Autor skupia się jednak na zachowanych oficjalnych dokumentach, odnoszących się do losów ludności żydowskiej. Wymienia zatem poszczególne depeše i rozporządzenia okupantów, niekiedy podając, oprócz ich lokalizacji w archiwach, również treści publikowane w ówczesnej prasie codziennej (ukazującej się głównie w języku ukraińskim).

Drugi podrozdział dotyczy dokumentów nazistowskich struktur siłowych, działających na terenie dystryktu Galicja. Autor zaznacza jednak, iż w odniesieniu do niektórych kwestii (choćby obozów pracy przymusowej, kontrolowanych przez SS), do czasów współczesnych, w archiwach ukraińskich, zachowały się zaledwie fragmentaryczne materiały. Wynika to z faktu ich pospiesznego niszczenia w momencie ewakuacji administracji niemieckiej przed nadciągającą Armią Czerwoną. Zdecydowanie więcej dokumentów znajduje się jednak w zasobach archiwum w Ludwigsburgu na terenie Niemiec³.

Jako trzecią kategorię dokumentów proveniencji niemieckiej, W. Zilinski wydzielił materiały wytworzone przez ówczesne sądownictwo. W tej części rozprawy wskazuje na dokładną lokalizację teczek, zawierających akty poszczególnych spraw karnych, toczonych przeciwko konkretnym osobom. Zauważa przy tym, iż tego rodzaju dokumenty były dotychczas wykorzystywane nadzwyczaj rzadko w badaniach naukowych⁴.

Kolejna część analizowanych materiałów proveniencji niemieckiej dotyczy ukraińskiej policji pomocniczej. Oprócz statystyki członków tej formacji w poszczególnych ośrodkach, Autor podaje także lokalizację dokumentów, świadczących o udziale Ukraińców w antyżydowskich akcjach⁵.

Wreszcie, ostatnia kategoria materiałów z okresu okupacji niemieckiej, odnosi się do działalności tzw. Judenratów, czyli żydowskich rad, odpowiedzialnych za realizację polityki niemieckiej wobec miejscowej ludności wyznania mojżeszowego. Jak trafnie zauważa Autor, działalność tych grup wzbudzała i wzbudza wiele kontro-

³ В.Т. Зілінський, *op. cit.*, s. 91.

⁴ *Ibidem*, s. 93.

⁵ *Ibidem*, s. 101.

wersji, gdyż z jednej strony jej przedstawiciele starali się pomagać współwyznawcom, zaś z drugiej zmuszeni byli do realizacji niemieckich rozkazów⁶.

Mając na uwadze zachowane dokumenty archiwalne, W. Zilinski powołuje się na szereg teczek, odnoszonych się do funkcjonowania Judenratów m.in. we Lwowie, Żółkwi, Kołomyi, Drohobyczu. Do czasów współczesnych przetrwała także częściowo korespondencja żydowskich rad z władzami cywilnymi⁷.

Trzeci rozdział rozprawy Wołodymyra Zilinskiego dotyczy zjawiska Holocaustu w świetle oficjalnych dokumentów radzieckich. Autor podzielił tę część pracy na dwa podrozdziały, w których scharakteryzował kolejno sprawy kryminalne, wytaczane przez radzieckie organa bezpieczeństwa państwowego oraz materiały radzieckich komisji ds. zbrodni hitlerowskich.

Już na początku rozdziału W. Zilinski zauważa, iż materiały proweniencji radzieckiej wytworzone zostały od razu po „wyzwoleniu” analizowanego obszaru w 1944 roku. Stąd też, ich treść koncentruje się przede wszystkim na postaciach przestępców. Nie byli to jednak wyłącznie Niemcy, ale również miejscowa ludność, którą oskarżano o kolaborację z okupacyjną władzą. Do czasów współczesnych przetrwało wiele dokumentów wytworzonych przez organa NKWD, prokuratury wojenne czy też funkcjonariuszy „Smiersza”. Autor omawia w tym zakresie przede wszystkim materiały, zgromadzone w Wydzielonym Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy w Kijowie. Szkoda jednak, iż nie sięgnął do indywidualnych spraw kryminalnych, zlokalizowanych w lokalnych (obwodowych) archiwach SBU – w tym przypadku we Lwowie, Tarnopolu oraz Iwano-Frankiwsku (obecnie część z tej dokumentacji została już przekazana do tamtejszych państwowych archiwów obwodowych). Niemniej, wskazany przez W. Zilinskiego cały szereg zespołów archiwalnych, wraz z omówieniem ich zawartości, może stanowić bardzo ważną wskazówkę dla badaczy.

Drugi podrozdział tej części rozprawy, Autor poświęcił materiałom wytworzonym przez Nadzwyczajną Państwową Komisję ds. badania zbrodni niemiecko-faszystowskich złoczyńców oraz Komisję Akademii Nauk USRR, badającą Wielką Wojnę Ojczyźnianą na terenie Ukrainy. W. Zilinski wskazuje przy tym, że ilość materia-

⁶ Ibidem, s. 104.

⁷ Ibidem, s. 111.

łów wytworzonych, zwłaszcza przez pierwsze gremium, jest ogromna, zarówno w odniesieniu do poszczególnych obwodów, jak i całej ówczesnej Ukraińskiej Republiki Radzieckiej. Autor podaje przy tym dokładną lokalizację teczek archiwalnych z terenu ówczesnych obwodów: lwowskiego, drohobyckiego, stanisławskiego oraz tarnopolskiego⁸. Wskazuje także na dotychczasowe ustalenia historyków, zarówno ukraińskich, jak i zagranicznych, którzy podejmowali badania na temat prac komisji. Niektóre spośród tych dokumentów były także publikowane w zbiorach materiałów archiwalnych.

Na końcu rozprawy W. Zilinski zamieścił najważniejsze wnioski, do jakich doszedł w procesie badawczym. Zauważył przy tym różnorodność dokumentów oraz stan ich zachowania, jak również nierównomierną ilość, w odniesieniu do lat okupacji niemieckiej i radzieckiej. Zdaniem Autora, analizując dokumenty proveniencji niemieckiej, można zapoznać się ze specyfiką ówczesnego prawodawstwa, nacechowanego ideologią rasową i dyskryminacyjną. Dzięki temu, historyk ma możliwość dokładnego prześledzenia realizacji procesu Holocaustu w Galicji. Nawet niewielka ilość dokumentów odnoszących się do formacji mundurowych (SS oraz policji) pozwala ukazać rolę, jaką odegrały te grupy w procesie zagłady ludności żydowskiej. Zdecydowanie więcej informacji na ten temat można jednak odnaleźć w materiałach proveniencji radzieckiej. Zostały one jednak odtajnione i udostępnione historykom stosunkowo niedawno (W. Zilinski wskazuje tutaj 2009 r.), w związku z czym wiele z nich wciąż oczekuje na swoich badaczy⁹. Autor zauważa również, iż w dokumentach radzieckich zawarta została systematyczna charakterystyka poszczególnych miast, miasteczek, a niekiedy nawet wsi galicyjskich. Dzięki temu, można uzyskać informację na temat istotnych zmian, zachodzących w różnych miejscach regionu, na skutek niemieckiej polityki.

Biorąc pod uwagę przytoczony wyżej zarys treści rozprawy autorstwa Wołodymyra Zilinskiego, z całą pewnością należy stwierdzić, iż może ona stanowić właściwe wskazanie kierunków poszukiwań, także dla polskich badaczy podejmujących w swoich pracach tematykę Holocaustu na terenie Galicji Wschodniej. Co istotne, zawarta w pracy charakterystyka poszczególnych dokumentów, może posłużyć jako cenna wskazówka również w kwestii położenia ludności polskiej pod okupacją niemiecką w dystrykcie Galicja.

⁸ Ibidem, s. 142.

⁹ Ibidem, s. 193.

Na ratunek Żydom – analiza komparatystyczna

Podobnie jak kwestia zbrodniczych działań niemieckiego aparatu państwowego, również wszelkie próby niesienia pomocy ludności żydowskiej podczas okupacji, wywołują w wielu historiografiach rozmaite emocje. Zazwyczaj jednak, publikowane teksty dotyczą aktywności przedstawicieli społeczności lokalnych w zakresie ratunku niesionego tamtejszym Żydom. Wyjątkiem od tej reguły jest jednak rozprawa kandydacka autorstwa Iryny Radczenko, *Modele działalności organizacji humanitarnych, ratujących Żydów w Europie podczas Holocaustu (1939–1945)*¹⁰. Praca została obroniona na Uniwersytecie w Dnieprze (dawnym Dniepropietrowsku) w 2020 roku. Maszynopis liczy 307 stron, zaś jego strukturę tworzy aż pięć rozdziałów. W treści rozprawy, Autorka podejmuje komparatystyczne zestawienie działalności organizacji ratujących Żydów w Europie, ze szczególnym uwzględnieniem Polski, Francji oraz sojuszników III Rzeszy – Węgier i Rumunii.

W pierwszym rozdziale, mającym charakter wyrażnie wstępny, I. Radczenko wyjaśnia podstawowe pojęcia, którymi posługuje się w treści pracy, a także podejście metodologiczne. Omawia również dotychczasowy stan historiografii oraz niezwykle bogatą bazę źródłową, obejmującą zasoby instytucji archiwalnych ze Stanów Zjednoczonych, Izraela, Polski, Francji, Rumunii oraz Ukrainy (archiwa państwowe w Winnicy, Odessie, Czerniowcach i Lwowie). Trzeba przyznać, iż wykorzystanie tak imponującego zbioru materiałów na poziomie rozprawy kandydackiej (doktorskiej) jest spotykane niezwykle rzadko.

W drugim rozdziale dysertacji, Autorka przedstawia główne kierunki, doświadczenia oraz szczegóły działalności organizacji charytatywnych w Europie w okresie Holocaustu. Rozpoczyna od analizy powstania pierwszych towarzystw o takim charakterze jeszcze w XVII stuleciu, kładąc jednak główny nacisk na okres międzywojenny, a zwłaszcza ostatnie lata przed wybuchem II wojny światowej. Zauważa przy tym, iż początek działań zbrojnych stanowił

¹⁰ І.Г. Радченко, Дисертація «Моделі діяльності гуманітарних організацій з порятунку євреїв Європи періоду голокосту (1939–1945)», Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, Дніпро 2020, https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/dissertations/D08.051.14/dissertation_5fdf23351ac86.pdf [dostęp: 24.01. 2022].

wielkie wyzwanie dla organizacji charytatywnych, które stanęły wówczas przed koniecznością znacznego poszerzenia swej aktywności¹¹. Co istotne, Autorka przedstawia działalność tego rodzaju stowarzyszeń na terenie praktycznie całej Europy, podkreślając przy tym najistotniejsze podobieństwa i różnice. Ostatni podpunkt tego rozdziału poświęcony jest Żydom jako osobom szczególnie zagrożonym eksterminacją pod okupacją niemiecką¹².

Polskiego badacza najbardziej zainteresować powinien jednak trzeci rozdział omawianej dysertacji, w którym Autorka przedstawia polski wariant działalności organizacji dobroczynnych w zakresie ratowania Żydów. Iryna Radczenko rozpoczyna tę część pracy od prezentacji położenia ludności żydowskiej w granicach II RP. Przedstawia także działalność organizacji charytatywnych (przede wszystkim – Polskiego Czerwonego Krzyża) w okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej¹³.

Przechodząc do analizy lat wojennych, Autorka stosuje podział tego okresu na dwie części: 1 września 1939 – styczeń 1942 roku oraz luty 1942 roku – do „wyzwolenia” Polski w 1945 roku. Jako kryteria powyższego podziału I. Radczenko podaje zmianę polityki okupacyjnej wobec ludności żydowskiej, dokonaną w lutym 1942 roku. W obu cezurach czasowych działalność organizacji dobroczynnych wobec Żydów przybrała inny charakter, zwłaszcza w obliczu nadchodzącej zagłady w obozach. Jeszcze pod koniec 1941 roku Niemcy zakazali m.in. oficjalnej działalności organizacji pomocowej „Joint”, finansowanej przez amerykańskich Żydów¹⁴. Analizując drugi okres, Autorka skupia się na działalności innych organizacji (choćby „Żegoty”), które jednak nie zostały dopuszczone na teren największych niemieckich obozów koncentracyjnych¹⁵. W podsumowaniu tej części rozprawy, I. Radczenko stwierdza, iż specyfiką „polskiego modelu” było łączenie indywidualnych i kolektywnych działań w zakresie pomocy Żydom. Zgodnie z przyjętymi założeniami, Autorka nie podejmuje się jednak charakterystyki indywidualnej pomocy ludności żydowskiej¹⁶.

¹¹ Ibidem, s. 77.

¹² Ibidem, s. 86.

¹³ Ibidem, s. 92.

¹⁴ Ibidem, s. 107.

¹⁵ Ibidem, s. 117.

¹⁶ Ibidem, s. 142.

Czwarta część rozprawy dotyczy sytuacji na terytorium Francji. W tym rozdziale Autorka skupia się na prezentacji form aktywności organizacji charytatywnych przed wybuchem wojny oraz w jej trakcie. I. Radczenko zastosowała jednak nieco inny (co zrozumiałe) podział chronologiczny na dwa etapy: pierwszy – od czerwca 1940 do marca 1942 roku oraz drugi od marca 1942 do 1945 roku. Miał on ścisły związek z przebiegiem wydarzeń na terenie Francji (rozpoczęcie masowych wywózek Żydów do obozów koncentracyjnych pod koniec marca 1942 r.). W kilku miejscach Autorka stara się porównać analizowaną działalność dobroczynną z analogicznymi procesami na terenie Polski. W podsumowaniu zauważa także, iż niemal 2/3 spośród wszystkich francuskich Żydów, udało się przeżyć, właśnie na skutek charytatywnej działalności rozmaitych organizacji¹⁷.

Ostatnia część analizowanej pracy odnosi się do funkcjonowania towarzystw dobroczynnych na terenie sojuszników III Rzeszy – Rumunii oraz Węgier. Autorka zaznacza przy tym, iż węgierski model niesienia pomocy ludności żydowskiej, znacznie różnił się od rumuńskiego. Wniikało to przede wszystkim ze skali dobroczynności i liczby zaangażowanych w nią organizacji, która na Węgrzech była o wiele większa¹⁸.

We wnioskach końcowych I. Radczenko zauważa, że europejskie modele pomocy Żydom w czasie II wojny światowej, różniły się od siebie znacząco, w zależności od warunków w konkretnym państwie. Jej zdaniem, na ziemiach polskich, w pierwszym okresie lat wojennych (1939–1941) wysoki poziom aktywności organizacji charytatywnych wynikał przede wszystkim z liczby ludności żydowskiej, zamieszkującej okupowany teren. Później jednak (od 1942 r.) działalność organizacji uległa załamaniu, na skutek znacznego zaostrzenia polityki okupanta wobec Żydów. Autorka podkreśliła także najistotniejsze elementy, charakteryzujące główne kierunki pomocy niesionej ludności żydowskiej w innych krajach europejskich.

Niezwykle ważne i interesujące materiały odnajdziemy również wśród dodatków, umieszczonych na końcu dysertacji. Autorka zamieściła tam m.in. wykaz wszystkich organizacji, niosących pomoc Żydom w Europie, statystyki ludnościowe, mapy i fotografie, a także biogramy działaczy charytatywnych (w tym wielu z terenu okupowanej Polski)¹⁹.

¹⁷ Ibidem, s. 154.

¹⁸ Ibidem, s. 194.

¹⁹ Ibidem, s. 274–307.

Rozprawa Iryny Radczenko stanowi więc interesujące zestawienie komparatystyczne, odnoszące się do przedmiotowego zagadnienia (pomocy ludności żydowskiej ze strony organizacji charytatywnych) na przykładzie kilku krajów. Może zatem stanowić ważny punkt wyjścia do badań nad losami Żydów w innych państwach. Dla polskich historyków z kolei, ustalenia ukraińskiej badaczki (a także wykazane w bibliografii zespoły archiwalne) mogą być przydatne jako wskazówka do poszukiwań nowych dokumentów archiwalnych.

Ludność żydowska a Ukraińcy podczas II wojny światowej

Stosunki między ludnością żydowską a ukraińską w latach 1939–1945 wywołują często wiele kontrowersji. Co za tym idzie, wciąż powstają prace o charakterze wyraźnie tendencyjnym, z jednostronnym podejściem Autora zarówno do źródeł, jak i dostępnej literatury przedmiotu. W ten nurt wpisuje się niestety rozprawa Dmytra Solobodińskiego, dotycząca przykładów ratowania ludności żydowskiej przez Ukraińców w okresie II wojny światowej (*Ukraińcy ratujący Żydów w czasie II wojny światowej*²⁰). Rozprawa liczy 234 strony, w tym 172 tekstu zasadniczego. Praca podzielona została na trzy rozdziały (historiografia, okres 1939–1941 oraz lata 1941–1944).

W pierwszej części dysertacji, Autor analizuje dotychczasowy stan badań nad przedmiotowym zagadnieniem oraz bazę źródłową. W aspekcie historiograficznym, skupia się jednak przede wszystkim na publikacjach autorów radzieckich i ukraińskich, przywołując zaledwie kilka prac anglojęzycznych. D. Solobodiński zupełnie nie skorzystał natomiast z ustaleń zawartych w pracach polskich badaczy. Mając na uwadze bazę źródłową dysertacji, Autor opiera się przede wszystkim na dokumentach, zgromadzonych w centralnych archiwach w stolicy Ukrainy. Najwięcej z nich pozyskał z Centralnego Państwowego Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy oraz Centralnego Państwowego Archiwum Wyższych Organów Władzy i Kierownictwa Ukrainy. Dodatkowo, sięgnął również do zbiorów

²⁰ Д.К. Слободинський, *Порятунок євреїв українцями у роки другої світової війни*, Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, на правах рукопису, Київ 2015, https://shron1.chtyvo.org.ua/Slobodynskyi_Dmytro/Poriatunok_ievreiv_ukraintsiamy_u_roky_Druhoi_svitovoi_viiny.pdf [dostęp: 24. 01.2022].

Wydzielonego Państwowego Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy oraz Państwowego Archiwum Obwodowego w Kijowie. Poza tym, skorzystał z zasobów dwóch instytucji we Lwowie – Centralnego Archiwum Historycznego („bernardyńskiego”) oraz Państwowego Archiwum Obwodowego. Nie przeprowadził natomiast kwerend w innych archiwach obwodowych. Sięgnął jednakże do rzadko wykorzystywanych w pracach naukowych materiałów wewnętrznych Towarzystw Kultury Żydowskiej na Ukrainie (dokumenty z 24 oddziałów w poszczególnych obwodach). Przy każdej wykorzystanej teźce, Autor podaje również dokładną sygnaturę, co może znacznie ułatwić własne poszukiwania innym badaczom.

W rozdziale drugim, D. Solobodiński analizuje główne kierunki nowych porządków, zaprowadzonych przez niemieckie władze okupacyjne. Omawia również przykłady pomocy udzielanej ludności żydowskiej przez Ukraińców na – jak to określa – „ukraińskich terenach etnicznych”, poza granicami Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Mowa tutaj o obszarze ówczesnych Węgier (Zakarpacie), Rumunii (Bukowina) oraz Białoruskiej SRR (Polesie)²¹. Autor wymienia szereg działań ludności ukraińskiej (niekiedy jednak o wielce symbolicznym charakterze), za które – po wielu latach – 54 osoby zostały uhonorowane tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata²².

Najistotniejsze znaczenie ma jednak trzeci rozdział dysertacji, który *de facto* dopiero rozpoczyna właściwą narrację. Autor podzielił go na sześć podrozdziałów, odnoszących się do wydarzeń na terenie dystryktu Galicja, Gubernatorstwa „Bukowina”, Gubernatorstwa „Zadniestrze” („Transnistria”) oraz Komisariatu Rzeszy Ukraina. Dwa ostatnie podpunkty dotyczą roli kleru greckokatolickiego w ratowaniu Żydów oraz udziału osób wyznania mojżeszowego w szeregach UPA, co było formą ratunku przed śmiercią z rąk okupantów.

W przypadku czterech pierwszych części rozdziału (analiza pomocy ludności żydowskiej na poszczególnych terenach), D. Solobodinski, po krótkim wprowadzeniu (charakterystyka sytuacji przed 1939 r.), przechodzi do zasadniczej treści. Jednakże, skupia się w niej prawie wyłącznie na dosłownym przytaczaniu świadectw osób ocalałych z Holocaustu, uratowanych przez ludność ukraińską, w dużej mierze dostępnych w zasobach internetowych, przede wszystkim na stronie izraelskiego ośrodka Yad Vashem. Poszczególne podroz-

²¹ Ibidem, s. 44.

²² Ibidem, s. 59.

działy nie mają więc charakteru analitycznego, a jedynie opisowy, kończą się bowiem podaniem informacji, ilu Ukraińców z danego terenu zostało uznanych za Sprawiedliwych wśród Narodów Świata²³. Takie podejście prowadzi również do braku proporcji w zakresie objętości tej części rozprawy – przykładowo – dystryktowi Galicja poświęcono 20 stron tekstu, zaś Gubernatorstwu „Bukowina” niespełna cztery²⁴.

W podrozdziale poświęconym roli greckokatolickiego duchowieństwa w ratowaniu Żydów, Autor początkowo skupia się głównie na ukazaniu działań metropolity Andreja Szeptyckiego, później natomiast ponownie przytacza dosłowne relacje świadków historii, z których wynika, iż tylko na terenie Galicji Wschodniej ponad 240 księży greckokatolickich zaangażowało się w pomoc ludności żydowskiej²⁵. Na końcu tej części rozprawy brak jednak jakichkolwiek wniosków analitycznych.

Ostatnia część zasadniczego rozdziału pracy D. Solobodinskiego dotyczy udziału Żydów w ruchu partyzanckim. Autor podaje przykłady działalności wielu samodzielnych (jednak nielicznych) grup powstałych z uciekinierów z terenu gett (choćby na Wołyniu)²⁶. Dalsze wywody Autora nie mają jednak wiele wspólnego ze stanem faktycznym – przykładowo podaje on informację, jakoby oddziały UPA nigdy nie brały udziału w zabójstwach Żydów, gdyż, jak zapisał: „Ukraińcy szanowali tę ludność, ze względu na długą wspólną historię”²⁷. Autor odnalazł również kilka świadectw służby ludności żydowskiej w szeregach UPA, głównie w charakterze pomocy medycznej²⁸. Nie można jednak na tej podstawie mówić o masowym wstępowaniu Żydów w szeregi tej organizacji.

We wnioskach końcowych, D. Solobodinski postawił tezę, jakoby wszystkie grupy społeczności ukraińskiej podczas okupacji niemieckiej (policjanci, władza cywilna, księża greckokatolicki, działacze podziemia zbrojnego) masowo wspomagały ludność żydowską. Autor dodał przy tym, że działo się tak, pomimo iż wielu historyków oskarża Ukraińców o masowe mordy Żydów w czasie II wojny świa-

²³ Ibidem, s. 80.

²⁴ Ibidem, s. 84.

²⁵ Ibidem, s. 137.

²⁶ Ibidem, s. 153.

²⁷ Ibidem, s. 156–157.

²⁸ Ibidem, s. 162–164.

towej²⁹. Niestety, nie podał w tym zakresie ustaleń innych badaczy, zarówno z Ukrainy, jak i z zagranicy, poprzestając zaledwie na kilku zebranych przez siebie relacjach. Być może obawiał się, iż szersza analiza mogłaby jednak zaprzeczyć postawionym tezom? Na końcu pracy, poza wykazem literatury i źródeł, brak jest również jakichkolwiek aneksów czy dodatków.

Wnioski końcowe

Jak zatem widać, zarówno poziom merytoryczny, baza źródłowa, jak również treść przedstawionych wyżej rozpraw naukowych, prezentują wielce zróżnicowaną wartość. Z jednej strony mamy bowiem do czynienia z rzetelną analizą dokumentów różnych proveniencji z archiwów zlokalizowanych w kilku państwach, połączoną z wyciągnięciem wniosków końcowych. Co istotne, Autor potrafi przy tym zachować należyty dystans, dzięki czemu treść pracy wskazuje dokładnie wszystkie elementy składowe podejmowanych badań.

Z drugiej strony, w przypadku innej rozprawy, widzimy niestety podejście wyraźnie emocjonalne, w dodatku ograniczające się wyłącznie do kwerendy w archiwach krajowych, bez prezentacji szerszych wniosków końcowych. Pomijając ustalenia innych badaczy (choćby polskich), Autor doszedł do jednostronnych ustaleń, które niestety nie znajdują potwierdzenia w innych opracowaniach.

Z kolei rozprawa traktująca o działalności organizacji charytatywnych w czasie II wojny światowej, stanowi interesujące zestawienie komparatystyczne. Odnosi się ono nie tylko do sytuacji na ziemiach polskich pod okupacją, lecz także w innych krajach, o zupełnie odmiennej rzeczywistości politycznej.

Niemniej, wskazane wyżej rozprawy naukowe mogą okazać się pomocne dla polskich badaczy, chociażby w zakresie konkretnych numerów zespołów archiwalnych, a niekiedy nawet dokładnej lokalizacji dokumentów w zasobach internetowych.

Piotr Olechowski

²⁹ Ibidem, s. 167–171.

Bibliografia

- Радченко І.Г., *Дисертація «Моделі діяльності гуманітарних організацій з порятунку євреїв Європи періоду Голокосту (1939–1945)»*, Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, Дніпро 2020, https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/dissertations/D08.051.14/dissertation_5fdf23351ac86.pdf [dostęp: 24.01.2022].
- Слободинський Д.К., *Порятунок євреїв українцями у роки другої світової війни*, Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, на правах рукопису, Київ 2015, https://shron1.chtyvo.org.ua/Slobodynskiyi_Dmytro/Poriatunok_ievreiv_ukraintsiamy_u_roky_Druhoi_svitovoi_viiny.pdf [dostęp: 24.01.2022].
- Зілінський В.Т., *Дисертація Голокост на території дистрикту «Галичина»: джерелознавчий аналіз проблеми*, кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, Львів 2019, https://chtyvo.org.ua/authors/Zilinskyi_Volodymyr/Holokost_na_terytorii_dystryktu_Halychyna_dzhereloznavchyi_analiz_problemy/ [dostęp: 21.01.2022].

A Review of Contemporary Ukrainian Treatises Devoted to the Jewish Population in the Eastern Territories of the Former Second Polish Republic. Part Two

Keywords

Jews, Holocaust, treatises, World War II, Ukraine, eastern territories of the Second Polish Republic

Abstract

The article analyzes the content of three treatises, prepared in recent years by Ukrainian scholars, relating to the issue of the Holocaust in the former eastern territories of the Second Polish Republic. They range from examples of the provision of aid to the Jewish people by local communities, to extermination efforts by the occupying forces, to attempts by the Soviet state apparatus to try those responsible. In the content of the analyzed treatises one can also find many valuable source clues, which can serve as a signpost in archival research for other researchers.

Überblick über moderne ukrainische wissenschaftliche Abhandlungen, die der jüdischen Bevölkerung in den östlichen Gebieten der ehemaligen Republik Polen gewidmet sind. Zweiter Teil

Schlüsselwörter

Juden, Holocaust, Dissertationen, Zweiter Weltkrieg, Ukraine, Ostgebiete der Republik Polen

Zusammenfassung

In dem Artikel wird der Inhalt von drei wissenschaftlichen Abhandlungen untersucht, die in den letzten Jahren von ukrainischen Wissenschaftlern verfasst wurden, die sich mit der Frage des Holocaust im Gebiet der ehemaligen Ostgebiete der Republik Polen befassen. Sie reichen von der Hilfe für die jüdische Bevölkerung durch die örtlichen Gemeinden über die Vernichtungsmaßnahmen der Besatzungsmacht bis hin zu den Versuchen des sowjetischen Staatsapparats, die Verantwortlichen vor Gericht zu stellen. Der Inhalt der analysierten Dissertationen enthält auch viele wertvolle Quellenhinweise, die anderen Forschern als Wegweiser bei der Archivrecherche dienen können.

Обзор современных украинских научных трудов по теме еврейского населения восточных территорий бывшей Речи Посполитой. Часть вторая

Ключевые слова

Евреи, Холокост, научные труды, Вторая мировая война, Украина, восточные территории Польши

Резюме

В данной статье анализируется содержание трех научных трудов, написанных в последние годы украинскими учеными, затрагивающих вопрос Холокоста на территории бывших восточных территорий довоенной Польши. В них описываются как случаи оказания помощи еврейскому населению местными общинами до, так и истребительные акции, предпринятые оккупационными войсками, а также попытки советского государственного аппарата судить виновных. Данные труды также содержат множество ценных источников, которые могут послужить подсказкой для архивных исследований, который будут проводится другими учеными.